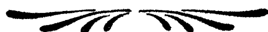
સ્વરાજ્ય લેખમાળા નં.૧૯

હોમરૂલરે શું જાણવું જોઇએ.

દુનિયાના દેશોમાં હિન્દ કેવું સ્થાન ભોગવે છે તેનું આંકડાવાર અવલોકન.

મી. પી. ટી. ચંદ્રના મૂળ લેખનો અનુવાદ.

ધી હોમ રૂલ લીગ,
૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, કોટ–મુંબઈ.

કિંમત બે આના.

૨૫ હજાર નકલો] [ઑગસ્ટ ૧૯૧૯.

સુચના.

આ લેખમાળાની અત્યાર સુધી છપાતી નકલોની સંખ્યા કમતી જણાતાં, હવે પછી આ **સંસ્થાના દરેક સભાસદને એક એક નકલ ભેટ આપી શકાય** એટલી સંખ્યામાં દરેક અગત્યના અંકોની નકલો છાપવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. અને તે મુજબ દરેક શાખાને તેના સભાસદોની સંખ્યા જણાવી તેટલી નકલો મંગાવી તેના સભાસદોને ભેટ આપવા વિનંતી છે.

૨૫૧ હૉર્નબી રોડ,
કોટ, મુંબઈ.

ઉમર સોબાની,
શંકરલાલ બેંકર,
જૉ. ઑ. મંત્રીઓ
હોમ રૂલ લીગ મુંબઈ.

Printed by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
No. 434, Thakurdwar, Bombay,

and Published by Umar Sobani, 251, Hornby Road,
Fort, Bombay.

આદિવચન.

હિન્દમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના પ્રથમ અને તાત્કાલિક પગલાં તરીકે કૉન્ગ્રેસ લીગની યોજનામાં જણાવેલા સુધારાએ અમલમાં મુકવા જોઇએ એ વાત ભાર મૂકીને જણાવવાની વર્તમાન સમયે આવસ્યકતા નથી. એ પ્રશ્ન માત્ર તર્કને લગતો નથી પણ તે કુદરતી હકોને લગતો છે કે જે વ્યવહારિક રીતે દુનિયાના સઘળા ભાગોમાં સિદ્ધ કરવાને બ્રિટન અને મિત્ર રાજ્યો હાલનું યુદ્ધ ચલાવી રહ્યાં છે. થોડાં વર્ષ અગાઉ બર્નાર્ડ શૉએ પોતાની વિશિષ્ટ રીતે આયર્લેન્ડના સંબંધમાં હેઠળ મુજબ લખ્યું હતું:— " પ્રજાસત્તાક રાજ્યની માફક રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય કાંઈ લોકોના ભલાંને માટે નથી. એ તો લોકોના સંતોષને માટે છે. સારૂં રાજ્ય જે કાંઈ કહેવાય છે તેની બાબતમાં તો એક એન્ટનાઇન, એક લુઇ, એક રિશલ્યુ એ દરેક, દશ પ્રજાતંત્રની ગરજ સારે એમ હતા, પણ તેમાં લોકોને સંતોષ હોતો નથી. એક અજીર્ણ વિકારીનું ભોજન લઇને સારીરીતે પાચન કરી શકે એવા શખસને તે આપવું એ તદ્દન તર્કસિદ્ધ હોય પણ તે ડહાપણ ભરેલું કહેવાય નહિ. " જુદાજુદા પરસ્પર વિરોધી હિતસંબંધ તથા અસામર્થ્ય વિગેરેના અનુમાનિક વિચારોના આધારે ઘણા સત્યશીલ કારણો સર હિન્દને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવા સામે સંખ્યાબંધ દલીલો લાવવામાં આવે પણ પોતાની મેળે રાજય ચલાવવાના હકની માંગણી કરવામાં હિન્દીઓ કેવળ પોતાના કુદરતી હકનોજ દાવો કરે છે એ ધ્યાનમાં લેતાં સઘળી દલીલોનું ખંડન થાય છે. બર્નાર્ડ શૉના શબ્દો ટાંકીએ તો, " જીવન અનિષ્ઠ છે એમ ઘણા સમર્થ નિરાશાવાદીઓએ અખંડનીય સિધ્ધાન્તોથી પુરવાર કરેલું હોવાં છતાં, મનુષ્ય જીવન પ્રત્યે આગ્રહ કરે છે, એટલે કે, જીવવાનો કુદરતી હક સિધ્ધ કરવા માંગે છે. " તેજ પ્રમાણે જ્યારે હિન્દીઓ પોતાના દેશનું રાજ્ય પરદેશી અધિકારીના ડહાપણને બદલે પોતાની અજ્ઞાનતા પ્રમાણે ચલાવાતું જોવાનો, એટલે, મી૦ ગાંધીના શબ્દોમાં કહીએ તો, જ્યારે તેઓ ભુલ કરવાના માનુષિક હકનો દાવો કરે છે ત્યારે તેઓ ' રાષ્ટ્રીય ' જીવનના પોતાના કુદરતી હકનો આગ્રહ કરે છે. છેવટે બર્નાર્ડ

શૉના શબ્દોમાં “ જેવી રીતે કૃત્રિમ દાંત, ચશ્માં, શ્વાસ માટે ચાંદીની નળીઓ તથા લાકડાના પગો કુદરતની બનાવટ આગળ કાંઇ પણ લેખામાં નથી તેમ પરદેશી સરકારના સુગુણો જો કે વારંવાર નિર્ણયકારક હોય છે તો પણ તે નકામા છે. ”

આ સર્વ ઉપરાંત આ દેશ પર લોકોથી અનિયન્ત્રિત અને હજારો માઇલની સત્તાને જવાબદાર એક સદી થયાં રાજ્ય કરતા અમલદાર વર્ગની સામે જે બીજો વાંધો ઉપસ્થિત થાય છે તે એ છે કે તેનાં સુલક્ષણો ઘણાજ થોડા હોવાથી આ દેશનું રાજ્ય એકંદરે જોતાં કોઇ પણ રીતે સારૂં કહેવાય નહિ. આ બીના ઇતિહાસ પરથી તેમજ દેશસ્થિતિ પરથી સાબિત કરવામાં પણ આવી છે. આંકડાઓના સંબંધમાં ખાસ કરીને હમણાં હમણાં ફતેહમંદ રીતે જે જુદાજુદા પુસ્તકો પ્રસિધ્ધ થયાં છે તેમાં કરાંચીની ‘ હોમ રૂલર ’ ઑફીસે કાઢેલું ‘ હોમરૂલરે શું જાણવું જોઇએ ’ એ નામનું ચોપાનીયું બીનાઓ રજુ કરવાની પધ્ધતિથી તેમજ સંક્ષિપ્ત હોવાથી સૌથી ઉપયોગી છે. આવક, સંપત્તિ, કેળવણી, આરોગ્યતા, રાજ્ય વહિવટનો ખર્ચ અને એવી બીજી બાબતોના સંબંધમાં દુનિયાની બીજી પ્રજાઓમાં હિન્દ કેવું સ્થાન ભોગવે છે તે બતાવવાના હેતુથી આ ચોપાનીયું રચવામાં આવ્યું છે. સઘળા આંકડાઓ સરકારી તથા બીજા વિશ્વાસપાત્ર સાધનોદ્વારા એકઠા કરવામાં આવ્યા છે. આંકડાના જુદાજુદા કોઠાઓ જે ટુંકી નોંધોથી સમજાવવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે લગભગ એક કરતાં વધુ સદીના ઉચ્ચ રાજ્ય પછી હિન્દના લોકો કેવી કંગાળ આરોગ્યસ્થિતિ, ત્રાસદાયક અજ્ઞાનતા અને સામાન્ય ગરીબાઇમાં પોતાનું જીવન જેમ તેમ ગાળી રહ્યા છે અને એ સર્વ ઉપરાંત પરદેશી રાજ્યનો ભારે ખર્ચ તેમને મારી નાંખે છે.

બી. જી. હૉર્નીમેન.

ઉપોદ્ઘાત.

મી. પી. ટી. ચંદ્ર જેઓ આ દેશના કેટલાક વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેમણે આ ચોપાનિયામાં જણાવેલો હેવાલ તૈયાર કરવામાં ઘણી મહેનત લીધી છે. જે જુદાજુદા વિષયોપર માહિતી આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે પર ઘણો શ્રમ લેવામાં આવ્યો છે તેમજ તે માહિતી મેળવવા માટે ઘણા સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ હિન્દની આર્થિક સ્થિતિને લગતો છે. તેમાં આવક, સંપત્તિ, મહેસુલ, મીઠાંની ખપત, સેવિંગ્સ બેન્કના ડિપોઝિટ, ખેતીવાડી તથા વ્યાપાર ઉદ્યોગ વિષેના આંકડાઓના કોઠાઓ વડે દુનિયાના બીજા દેશોની સ્થિતિ સાથે હિન્દની સ્થિતિની સરખામણી કરવામાં આવી છે. દ્વિતીય ભાગમાં, કેળવણી તથા આરોગ્ય સ્થિતિ અને તૃતીય ભાગમાં પગાર તથા નોકરીઓને લગતી માહિતી આપવામાં આવી છે. આ ચોપાનિયામાં એકંદરે જુદાજુદા પુષ્કળ આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે જે નિર્ણયકારક રીતે સાબિત કરી આપે છે કે હિન્દ, બીજા દેશો સાથે સરખામણીમાં તેમજ નિરાળી રીતે જોતાં તદ્દન ગરીબ છે. દુનિયાના બીજા કોઈ પણ સ્વરાજ્ય ભોગવતા દેશમાં તો સરકાર સૌથી વિશેષ સત્વરતા અને ખંતથી ગરીબાઈના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરત. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં સરકાર આ ઉછરતા લાખો લોકોના ભલાં માટે દેખીતીરીતે ઉત્સુકતા ધરાવે છે, જ્યારે ખરી રીતે તો એક જુલ્મી મુગલ રાજ્યકર્તા પણ ન દેખાડે એટલી નિષ્ઠુરતા દાખવે છે. મુખ્યવાત તો એ છે કે અમલદાર વર્ગ, આ દેશમાં તેમને સહજ પ્રાપ્ત થતા એશઆરામ તથા મોજ શોખમાં પડી ગયો છે, અને પ્રજાની જરૂરીઆતો તથા અભિલાષાઓ તેઓ સમજી શકતા ન હોવાથી, આ ગંભીર સ્થિતિનું તેમને ભાન થતું નથી.

રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના યુવાન તેમજ વૃદ્ધ અભ્યાસીઓને તેમજ પત્રકારોને આ ન્હાનું ચોપાનિયું ઉલ્લેખ માટે ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ પડશે. સાંપ્રત સમયમાં દલીલોના ટેકામાં ખરેખરી હકીકતો અને આંકડાઓ રજુ કરવાની આવશ્યકતા હોવાથી આવા પ્રકારના ચોપાનિયા કાંઈ થોડા ઉપયોગી નિવડશે નહિ.

કરાંચી,
તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી
સને ૧૯૧૮

દુર્ગાદાસ બી. અડવાની,
મ્યુનિસિપાલ કાઉન્સિલર, કરાંચી.
પ્રોવિન્શિયલ સેક્રેટરી,
હોમ રૂલ લીગ, સિંધ.

પ્રસ્તાવના.

આવક, સંપત્તિ, કેળવણી, આરોગ્યતા, પગારો વીગેરેના સંબંધમાં દુનિયાની બીજી પ્રજાઓની સાથે સરખામણી કરતાં હિન્દ કેવું સ્થાન ભોગવેછે તેનું આંકડાઓ સહિત સામાન્ય નિરૂપણ લોક સન્મુખ રજુ કરવાના હેતુથી આ ચોપાનિયું તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. સઘળા આંકડાઓ સરકારી તથા બીજા ભરોસાદાર સાધનોદ્વારા મેળવવામાં આવ્યા છે. સઘળી માહિતી સૌથી અનુકૂળ રૂપે આપવામાં જરા પણ કચાશ રાખવામાં આવી નથી; આશા છે કે વાંચક વર્ગને તે આકર્ષક તેમજ સુગમતા ભરેલી માલમ પડશે.

કરાંચી.
૯ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૧૮

પી. ટી. ચંદ્ર.

હોમરૂલરે શું જાણવું જોઇએ.

૧

આર્થિક સ્થિતિ.

જુદી જુદી પ્રજાની આવક તથા સંપત્તિ.

હેઠળના આંકડાઓ પરથી સહેલાઇથી જણાશેકે, બીજી બધી પ્રજાઓ, મુકાબલો કરત થોડે ઘણે દરજ્જે સમૃદ્ધિવાન્ છે ત્યારે હિન્દુસ્તાન તો ગરીબાઈમાં ઉંડું ગરકાવ થઈ ગયું છે. એક હિન્દીની સરેરાસ વાર્ષિક આવક, સરકારની ગણત્રી પ્રમાણે, બે પાઉન્ડ જેટલી થાય છે. આ રકમ, એક સાધારણ યુરોપિયન એક વર્ષમાં દારૂ માટે વાપરે તેના કરતાં પણ ઓછી છે. હિન્દના બંદીખાનામ એક કેદીનો ખોરાક તથા લુગડાં લત્તાનો વાર્ષિક ખર્ચ સરેરાસ ત્રણ પાઉન્ડ ગણવામાં આવે છે. જો બિચારો હિન્દી એક કેદીનું કંગાળ જીવન સ્વીકારે અને પોતાની જરૂરીઆતો માત્ર કપડાં તથા ખોરાકને લગતીજ રાખે, તો પણ તે તેની બે પાઉન્ડ જેટલી હાલની આવકમાં નિર્વાહ કરી શકે એમ નથી. એક હિન્દીની સરેરાસ સંપત્તિ પાઉન્ડ ૯–૧૦–૦ છે. આ રકમ, ઈંગ્લાંડ દર વર્ષે એક સાધારણ ભીખારૂની ખોરાકી માટે ખરચે છે તેના અર્ધા ભાગ જેટલી પણ નથી. હિન્દમાં પૈસો અસમાન રીતે વહેંચાયલો હોવાથી અને વિશેષમાં બિન હિન્દીઓને ભારે આવકો મળતી હોવાથી, હિન્દના બિચારા ઉછરતા જન સમાજની આવકની સરાસરી એના કરતાં પણ ઓછી આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યારે, તેઓમાંના સંખ્યાબંધ લોકો ઘરબાર વગરના તેમજ પુરતાં વસ્ત્ર તથા અન્ન વગરના જોવામાં આવે તો તે શું આશ્ચર્ય કારક છે? એક ખ્રિસ્તી પાદરી ઘણીજ યોગ્ય રીતે કહે છે કે "આ લોકો બે ત્રણ દવસને અંતરે એકજ વાર ભોજન ખાય છે."

આવક તથા સંપત્તિ.

વસ્તીના માથાદીઠ જુદા જુદા રાજ્યોની સરેરાસ આવક તથા સંપત્તિની હેઠળ જણાવેલી હકીકત ઉપરથી હિન્દની દરિદ્રાવસ્થા સ્પષ્ટરીતે માલમ પડશે.

દેશનું નામ.	સરેરાસ વાર્ષિક આવક. પાઉન્ડ	સરેરાસ સંપત્તિ પાઉન્ડ
આર્જેન્ટાઇન	૨૪	૧૪૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૪૦	૩૭૦
ઑસ્ટ્રિયા	૧૫.૫	૧૦૫
બેલ્જીયમ	૨૮	૧૭૦
ડેન્માર્ક	૩૨.૫	૨૩૦
ફ્રાન્સ	૨૭.૮	૨૪૦
જર્મની	૩૧	૧૬૦
ગ્રીસ	...	૭૫
હિન્દુસ્તાન	૨	૯½
ઇટાલી	૧૨.૨	૯૫
નેધરલૅન્ડ્સ	૨૨.૬	૨૪૦
રૂમાનિયા	...	૯૫
રશિયા	૧૧.૫	૬૦
સાર્બિયા	...	૮૫
સ્પેઇન	૧૬.૫	૧૦૫
સ્વીડન	૨૨	૧૪૦
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ	૧૯	૧૫૦
યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ (સંયુક્ત રાજ્ય)...	૪૦	૩૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ (અમેરિકા) ...	૪૦	૨૧૦

મહેસુલ.

હેઠળના કોઠામાં, જુદા જુદા દેશનું માણસ દીઠ સરેરાસ વાર્ષિક મહેસુલ આપેલું છે. હિન્દુસ્તાન પર પુષ્કળ કર નાંખવામાં આવે છે છતાં, રાજ્યની તીજોરીમાં તેનો ફાળો માણસ દીઠ થોડી ઘણી શિલિંગ

કરતાં કાંઈ વધારે નથી. વડોદરાની પ્રજા કે જેને બ્રિટીશ પ્રજા કરતાં કોઈ પણ રીતે વધારે કર આપવો પડતો નથી તેનો ફાળો માણસ દીઠ બમણી રકમનો થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

મહેસુલ.

દેશનું નામ.	મહેસુલ.			દેશનું નામ.	મહેસુલ.		
	પાઉન્ડ	શિ.	પે.		પાઉન્ડ	શિ.	પે.
ઑસ્ટ્રિયા ...	૪	૬	૦	નૉર્વે	૩	૦	૦
બેલ્જીયમ ...	૪	૮	૦	રશિયા	૧	૧૬	૦
વડોદરા રાજ્ય ...	૦	૧૨	૬	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧	૧૭	૦
ફ્રાન્સ	૪	૧૫	૦	તુર્કી	૧	૧૧	૦
જર્મની ...	૨	૮	૦	યુરૂગ્વે	૬	૧૬	૦
હિન્દુસ્તાન ...	૦	૫	૦	યુનાઇટેડ કીંગ્ડમ	૪	૨	૦
ઇટાલી... ...	૩	૫	૦	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨	૧૫	૦
જાપાન ...	૧	૩	૦				

મીઠાંની ખપત.

એમ કહેવાય છે કે એક તંદુરસ્ત જીવન ગાળવા માટે, માણસે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું ૨૦ રતલ જેટલું મીઠું ખાવું જોઇએ. સઘળા દેશોમાં માણસદીઠ વધારે મીઠું ખપે છે. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં તો જરૂર જેટલું પણ મીઠું ખરીદ કરવાના લોકો પાસે સાધન હોતાં નથી. જુદા જુદા દેશોમાં માણસ દીઠ દર વર્ષે કેટલું મીઠું વપરાય છે તે હેઠળના આંકડાઓથી માલમ પડશે.

યુનાઇટેડ કીંગ્ડમ	૬૨	રતલ
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા) ...	૪૮	,,
કૅનેડા	૪૫	,,
ફ્રાન્સ...	૩૬	,,
જર્મની	૩૫	,,
રશિયા	૩૩	,,

ઇટલી	૨૫	રતલ
હિન્દુસ્તાન	૨૧	,,

સેવિંગ બેન્કના ડિપોઝિટ.

હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી તથા બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં અનામત મુકાતાં નાણાંની રકમ, બીજા દેશોની સાથે સરખાવતાં ઘણીજ નજીવી જેવી છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ ૮૦ લાખ પાઉન્ડ સેવિંગ બેન્કમાં છે, જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં ૨૧ કરોડ ને ૩૦ લાખ, ફ્રાન્સમાં ૧૮ કરોડ ને ૫૦ લાખ અને જર્મનીમાં ૬૨ કરોડ ને ૮૦ લાખ પાઉન્ડ છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિપોઝિટની રકમ માણસ દીઠ ૯ પેન્સ જેટલી પણ આવતી નથી, પરંતુ ઇંગ્લાંડમાં પાંચ પાઉન્ડ, ફ્રાન્સમાં ૪ અને જર્મનીમાં ૯ પાઉન્ડ જેટલી રકમ થાય છે.

બેન્કના ડિપોઝિટ.

ડિપોઝિટ મૂકનારાની સંખ્યા તથા પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી અને બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં મૂકાતા ડિપોઝિટની રકમ અડસટ્ટે હેઠળ મુજબ છેઃ—

દેશનું નામ.	ડિપોઝિટની રકમ.		દર ૧૦૦૦ માણસ દીઠ ડિપોઝિટ મૂકનારની સંખ્યા
	કુલ પાઉન્ડ.	દર ડિપોઝિટ મૂકનાર દીઠ પાઉન્ડ	
ઑસ્ટ્રિયા	૨૧૩,૦૦૦,૦૦૦	૩૯	૨૦૪
ફ્રાન્સ	૧૮૫,૪૦૦,૦૦૦	૧૫	૩૦૯
હન્ગેરી	૭૬,૫૦૦,૦૦૦	૪૯	૮૦
જર્મની	૬૨૮,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૨૮૫
રશિયા	૧૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૩૯
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ	૪૦,૦૦૦,૦૦૦	૩૧	૪૧૯
યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ ...	૨૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૭	૨૭૭
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ ...	૭૬૧,૦૦૦,૦૦૦	૮૯	૧૦૦
કૅનેડા	૧૩,૧૦૦,૦૦૦	૬૨	૩૭
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન ...	**૯,૪૦૦,૦૦૦**	**૮.૪**	**૫**
સીલૉન	૯૬,૦૦૦	૪.૨	૨૪
જાપાન	૧૭,૮૦૦,૦૦૦	૧.૩	૨૩૭

ખેતીવાડી.

ખેતી એ હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય ધંધો છે. વસ્તીના લગભગ ૭૦ ટકા ખેતીનો ધંધો કરે છે. જમીનની દરકાર લેવામાં નહિ આવતી હોવાથી, પાક ઘણો થોડો ઉતરે છે. દર એકરે ૧૫ બુશલ જેટલો પણ પાક ઉતરતો નથી, જ્યારે યુનાઇટેડ કીંગડમમાં ૩૪ બુશલ કરતાં પણ વધારે પાક ઉતરે છે. ખેડુતો મુખ્યત્વેકરીને સારૂં ખાતર પુરૂં પાડવાને અશકત હોવાને લીધે હિન્દમાં જમીન આટલી ઓછી ફળદ્રુપ છે. સુધરેલાં નવાં ઓજારોનો ઉપયોગ મોટે ભાગે જાણીતો નથી. હિન્દ, કે જ્યાં ખેતી એ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમાં સૌથી અગત્યનો વિષય છે ત્યાં તેની આવી કંગાળ સ્થિતિ છે. આના સંબંધમાં નોંધ લેવા લાયક બીના એ છે કે અકબરના વખતમાં હિન્દની જમીન વધારે ફળદ્રુપ હતી.

જુદા જુદા દેશોમાં એકર દીઠ કેટલું અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે તે હેઠળ પ્રમાણે નોંધાયલું છે:—

યુનાઇટેડ કીંગડમ		...	...	૩૫	(બુશલ)
ફ્રાન્સ	...	...	...	૨૦	,,
જર્મની	...	...	...	૧૮	,,
આસ્ટ્રિયા	...	...	...	૧૯	,,
ઇટાલી	...	...	...	૧૨	,,
રશિયા	...	...	...	૧૨	,,
હિન્દુસ્તાન		...	...	૧૦	,,

વ્યાપાર ઉદ્યોગ.

આ ચોપાનિયામાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ જેવા બહોળા વિષયના પક્ષાપક્ષનો વિચાર કરવાનું બની શકે એમ નથી. માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે હિન્દની વ્યાપારિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં ભારે ખીલવણીની આવશ્યકતા છે. ઇરાન જેવા કેટલાક પછાત દેશો પણ આપણાં કરતાં વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં આગળ છે. હિન્દની આ પછાત સ્થિતિ વિષે સામાન્ય વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આપવા સારૂ, એટલું જણાવવું જોઇએ કે ઇંગ્લાંડમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં માણસદીઠ નિકાસ અને આયાત નો વેપાર ૪૫૦ શિલિંગ કરતાં પણ વધારે છે જ્યારે હિન્દમાં તે ૨૦ શિલિંગ કરતાં પણ ઓછો છે. હિન્દની નિકાસ મુખ્યત્વે કરીને કાચા પદાર્થોની છે અને

આયાત તૈયાર કરેલી ચીજોની છે. બીજા દેશોના ઉદ્યોગ હુન્નર માટે કાચા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા સારૂ હિન્દને અથાગ મહેનત કરવી પડે છે, અને પોતાના હમેશના વપરાશની ચીજો માટે પણ હવે તેમના પરજ આધાર રાખીને બેસી રહેવું પડે છે. ખુસકીના રસ્તા હતા ત્યારે હિન્દુસ્તાન ઉદ્યોગ હુન્નરમાં એટલું બધું ચઢીયાતું હતું કે દુનિયાના મોટા ભાગને તે સઘળો માલ પુરો પાડતું હતું અને તેની બનાવટમાં તેની સાથે બીજો કોઈ પણ દેશ હરીફાઈ કરી શકે એમ નહોતું. પરંતુ હવે એ સ્થિતિ દેખતી રીતે ઉલટીજ થઈ ગઈ છે.

જુદા જુદા દેશોનો વ્યાપાર.

હેઠળના કોઠામાં જુદા જુદા દેશના વ્યાપારના આંકડાઓની સરખામણી કરવામાં આવી છે. તેમાં સામાન્યરીતે દેશના વપરાશની આયાતો તેમજ દેશની બનાવટની નિકાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

દેશનું નામ	કુલ વેપાર પાઉંડ	માણુસ દીઠ વેપાર પાઉંડ	શિ.	પે.
ન્યુ ઝીલેંડ	૩૯,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૯	૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૨૬,૦૦૦,૦૦૦	૩૩	૩	૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૪૭,૦૦૦,૦૦૦	૨૯	૮	૦
કૅનેડા	૧૭૫,૦૦૦,૦૦૦	૨૪	૩	૦
યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ	૧,૦૩૨૦૦૦,૦૦૦	૨૨	૧૬	૦
આર્જેન્ટાઇન	૧૪૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૦	૦
યુરૂગ્વે	૧૭,૦૦૦,૦૦૦	૧૫	૯	૦
ફ્રાન્સ	૫૬૬,૦૦૦,૦૦૦	૧૪	૩	૦
જર્મની	૮૭૬,૦૦૦,૦૦૦	૧૩	૯	૦
ઇટાલી	૨૨૨,૦૦૦,૦૦૦	૬	૭	૦
ટયુનિસ	૧૦,૫૦૦,૦૦૦	૫	૧૭	૦
ઇજીપ્ટ	૫૭,૦૦૦,૦૦૦	૫	૧	૦
તુર્કી	૪૮,૦૦૦,૦૦૦	૨	૧૬	૦
રશિયા	૨૬૮,૦૦૦,૦૦૦	૧	૧૩	૦
ઇરાન	૧૬,૦૦૦,૦૦૦	૧	૧૨	૦
હિન્દુસ્તાન	**૨૮૭,૦૦૦,૦૦૦**	**૦**	**૧૮**	**૦**

આ લેખમાં વાંચક વર્ગની સમક્ષ, દેશની કંગાળ આર્થિક સ્થિતિ બતાવનારા આંકડાઓ રજુ કરવામાં આવ્યા છે. આર્થિક સ્થિતિ અધમ હોવાને લીધે વસ્તીનો મોટો ભાગ ત્રાસદાયક ગરીબાઈમાંજ સબડે છે, અને પરિણામે લાખો લોકો ભૂખે મરી જાય છે. એવી ગણત્રી થઇ છે કે, બ્રિટિશ સરકારના ઉદાર રાજ્ય હેઠળ હિન્દમાં ફકત ૪૦ વર્ષમાંજ ૩ કરોડ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા. કમી ખોરાકના સબબે કેટલા માણસો રોગથી મરી ગયા તેનો કમનસીબે અડસટ્ટો બાંધી શકાય એમ નથી.

બીજી તરફ, આપણે ભૂતકાળનો, બલ્કે, ૧૯ મી સદીના પ્રથમ ભાગનોજ વિચાર કરીએ તો, આપણને આબાદાની તથા સુખસંપત્તિનું ચિત્ર નજરે પડે છે, અને એ બીના અંગ્રેજ લેખકોના લખાણોથી પણ પુરવાર થાય છે:—

ઇતિહાસકાર ડૉ. રૉબર્ટસને ૧૮૧૭ માં "હિન્દને લગતા ઐતિહાસિક પ્રબંધ" માં હેઠળ મુજબ લખ્યું હતું:—

"સઘળા યુગોમાં જે બે ચીજોની હિન્દમાં પુષ્કળ નફાથી આયાત થાય છે તે સોનું તથા રૂપું છે, પણ મોટે ભાગે રૂપું છે. પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગમાં, જીવનની જરૂરીઆતો અથવા મોજશોખની ચીજો માટે, પરદેશ ઉપર આટલો થોડો આધાર કોઇ પણ લોક રાખતા નથી. હવા પાણીની અનુકૂળતા તથા જમીનની ફળદ્રુપતા સાથે તેમનામાં ઘણીજ કારીગરી હોવાથી તેઓ જે જોઇએ તે બનાવી શકે છે. તેથી કરીને તેમની સાથે એક સરખી રીતે વેપાર ચાલ્યાજ કરે છે, અને કુદરતની તેમજ કળાકૌશલ્યની તરેહવાર બનાવટોના બદલામાં તેમને કિંમતી ધાતુઓ આપવામાં આવે છે."

બીજા લેખક વાલ્ટર હેમિલ્ટને, અર્ધસત્તાધિકારની રૂએ, સને ૧૮૨૮ ના ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ગેઝેટીઅરમાં હેઠળ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

"જાફરખાન તથા શુજાખાન એ બે (બંગાળના) છેલ્લા વાઇસરૉય જેમણે લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું તેમના વહિવટ હેઠળ, દેશની સ્થિતિ ઘણીજ આબાદ હતી, અને દિલ્હીખાતે અપાતી વાર્ષિક ખંડણી સાધારણરીતે એક કરોડ રૂપિયા જેટલી હોવાછતાં, કરનો બોજો જરાપણ

લાગતો નહોતો. અલિવર્દિખાને ગાદી પચાવી પાડયા પછી, જમીનદારો એટલા તો શ્રીમંત હતા કે તેમણે, મરાઠાના હુમલાઓ પાછા હઠાવવાના વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવા સારૂ એક વખતે તેને એક કરોડ અને બીજી વખત ૫૦ લાખ રૂપિયાની ભેટ આપી હતી."

હિન્દની ભૂત અને વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિનો મુકાબલો કરતાં આટલી ખુલ્લેખુલ્લી વિરૂદ્ધતા જોવામાં આવે છે.

૨

કેળવણી અને આરોગ્યતા.

કેળવણી.

ટેકિસલા અને નલન્દના વખતની તથા હાલની હિન્દની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો તે તદન વધારે ખરાબ થતી ગઈ છે એમ આપણુને માલમ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. પૂર્વકાળમાં જ્યારે લોકો દુનિયાના બીજા ભાગમાંથી કેળવણીને માટે આપણી તરફ આવતા, ત્યારે આજે જ્ઞાનના ટુકડા વીણવા સારૂ ઘણા ગેરલાભો સહિત આપણે બીજા દેશો પ્રત્યે જવું પડે છે. આપણુને વિદિત છે કે, તિરસ્કૃત થયલા તુર્કો, એક વખંતના ચોટલીવાળા ચીનાઓ, તથા આટલાન્ટિકની પેલી મેર જાડા હોઠવાળા સીધીઓ પણ સુદ્ધાં સમસ્ત દુનિયાએ અભણુતા દૂર કરવાને સંગીન પગલાં ભર્યાં છે. પરંતુ હિન્દીના માયાળુ રાજ્યકર્તાઓએ વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા જેટલાને અભણ રાખવાનું ડહાપણ ભરેલું ધાર્યું છે. ભવિષ્યના દરેક શહેરીને અમુક કેળવણી ફરજિયાત આપવી તથા તે કેળવણી મફત લઇ શકાય તેવી ગોઠવણો કરવી એ સંસ્કૃતિ પામેલી સમસ્ત દુનિયામાં રાજ્યની ફરજ આલેખાય છે. પરંતુ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તો, મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ માટેની લોકોની આગ્રહ પૂર્વક માંગણીઓ મુદ્દલ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. ઇસ્વી સન ૧૮૬૯ ના વર્ષનીજ વાતપર, આ બક્ષીસ માટે લોકનાયકોએ અધિકાર વર્ગને જાગૃત કરવાનું શરૂ કર્યું હતું પણ આપણા નમુનેદાર અમલદાર વર્ગ કે જેમની મેસોપોટેમિયન કમિશન તરફથી થોડા વખતની વાતપર ઉચ્ચ કદર કરવામાં આવી છે તેમણે તે લોક નાયકોની હાંસિ કરીને તેમને ખળભળાટ કરનારા ગણ્યા. છતાં પણ ગયા વર્ષથી, મ્યુનિસિપલ જીલ્લાઓમાં મફત અને ફરજીયાત પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ કરવાના પગલાં ભરાતાં ગયા છે. પરંતુ આ પગલાં, દેશની વિશાળ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તેટલાં પુરતાં નથી અને દરેક ઘરમાંથી અજ્ઞાનતા દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવા નથી. આપણી

વસ્તીનો નવ દશાંશ ભાગ ગામડાંઓમાં રહે છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે યોજેલાં પગલાંથી વસ્તીના મોટા ભાગને કાંઇજ અસર થશે નહિ. ગામડાંઓમાંથી અભણતા દૂર કરવાને સંપૂર્ણ પગલાંઓ યોજવામાં આવે નહિ તો, હિન્દુસ્તાન અજ્ઞાનતામાં ગરકાવ થયલું રહેશે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સની સરકાર કેળવણી તરફ મહેસુલના ૩૦ ટકા કરતાં પણ વધારે નાણાં ખરચે છે, પણ હિન્દી સરકાર, જે આ પુરાતન ભૂમિના ઉછરતા લાખો લોકોના ભલાં માટે આટલો બધો ઉત્સાહ ધરાવે છે તે, હિન્દમાં લોકોની કેળવણી માટે મહેસુલના પાંચ ટકા જેટલાં પણ નાણાંની જોગવાઈ કરવાને અશક્ત છે. ચીન દેશ, પોતાની નાણાંની સ્થિતિ અવ્યવસ્થિત હોવા છતાં, દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ બે પાઉંડ ખરચી શકે છે, જ્યારે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં એ રકમની અર્ધી પણ ખરચાતી નથી. પ્રાથમિક કેળવણી માટે માણસ દીઠ થોડી પેન્સ કરતાં વધારે ખરચ કરવામાં આવતો નથી અને આ કંજુસપણા માટે નાણાની તંગીનું બ્હાનું લાવવામાં આવે છે, જ્યારે લશ્કરી ખાતાં માટે માણસ દીઠ એક શિલિંગ જેટલો ખરચ કરવામાં આવે છે. માધ્યમિક અને વધારે ઉચ્ચ કેળવણીની સ્થિતિ એટલીજ નિરાશાજનક છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સમાં ૧૦ કરોડની વસ્તી માટે ૩૫૦ યુનિવર્સિટીઓ છે, જ્યારે હિન્દમાં ૨૪ કરોડ કરતાં પણ વધારે વસ્તી હોવા છતાં ફક્ત પાંચ યુનિવર્સિટી છે.

અભણતા.

હિન્દમાં અભણતા એટલી બધી છે કે તે એક કહેવતરૂપ થઈ પડી છે. રશિયા શિવાય યુરોપના સઘળા દેશોમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ભણેલો હોય છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં દર હજાર દીઠ માત્ર ૧૧૦ પુરૂષોને લખતાં વાચતાં આવડે છે જ્યારે તેવી સ્ત્રીઓ તો હજારમાં માત્ર અગીઆરજ મળી આવે. દસ વર્ષની ઉપરના જે શખસો વાંચી લખી શકતા નથી તે વસ્તીના પ્રમાણ કેટલા ટકા છે તે હેઠળ બતાવેલું છે. એ ઉપરથી જણાશે કે અમેરિકાના સીધીઓ પણ આપણા કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે.

રશિયા...	...	...	...	૭૮	ટકા
સીલોન	...	...	...	૭૮	,,
ફીલિપાઇન્સ	...	...	...	૫૫	,,

અમેરીકન સીધીઓ	...	...	૩૫	ટકા
હિન્દ ...	...	...	... ૯૨.૫	,,

ફરજિયાત કેળવણી.

સને ૧૯૧૭ માં એકઠી કરેલી માહિતી પરથી એમ માલમ પડયું હતુ કે નીચે જણાવેલા દેશોમાં પ્રાથમિક કેળવણી કાંતો ફરજીયાત અથવા મફત અથવા બેઉ ફરજિયાત અને મફત હતી. હમણાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો થોડા વર્ષમાં ચીનમાં પણ મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ થશે.

મફત અને ફરજિયાત.

યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ, ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ઑસ્ટ્રિયા–હંગેરી, ઇટાલી, બેલ્જીયમ, ડેન્માર્ક, નૉર્વે, સ્વીડન, યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ (અમેરિકા), કૅનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન, સર્બિયા, સૅલ્વેડોર, રૂમાનિયા, પેરૂ, પૅરેગ્વે, ઇકિવેડોર, ડોમિનિકન–રીપબ્લીક, કાસ્ટિકા, બલ્ગેરિયા, બોલિવિયા, આર્જેન્ટાઇન, મોન્ટીનીગ્રો, અને મેકિસકો.

મફત.

કોલમ્બિયા, ચિલે, હેઇટી, તુર્કી, સીલોન, બ્રાઝિલ,

ફરજિયાત

બેલ્જીયમ. હયુબા, ગ્રીસ, પોર્ટુગલ, એબિસિનિયા.

ફરજિયાતપણાની મુદત.

જુદા જુદા દેશમાં ફરજિયાતપણાની મુદત હેઠળ મુજબ રાખવામાં આવી છે:—

ઇંગ્લાંડ	...	...	૫	વર્ષથી	૧૪	વર્ષ
નેધર્લેન્ડ	...	...	૭	,,	૧૩	,,
નૉર્વે	...	...	૭	,,	૧૪	,,
સ્વીડન	...	...	૭	,,	૧૪	,,
ફ્રાન્સ	...	...	૬	,,	૧૩	,,
જર્મની	...	...	૬	,,	૧૪	,,
ડેન્માર્ક	...	...	૭	,,	૧૪	,,
સ્પેઇન	...	...	૬	,,	૧૨	,,
ઇટાલી	...	...	૬	,,	૧૨	,,

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ ...	...	૬	વર્ષથી	૧૫	વર્ષ
આસ્ટિયા ...	...	૬	,,	૧૫	,,
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	...	૭	,,	૧૬	,,
કૅનેડા ...	...	૮	,,	૧૪	,,
જાપાન ...	...	૬	,,	૧૪	,,
ન્યુઝીલૅંડ ...	...	૭	,,	૧૪	,,
આસ્ટ્રેલિયા ...	...	૬	,,	૧૪	,,

નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ.

વસ્તીના સેંકડે કેટલા ટકા છોકરાં નિશાળે જાય છે તે કેટલાક દેશના સંબંધમાં હેઠળ બતાવેલું છે:—

બેલ્જીયમ	૧૯
ઇંગ્લાંડ તથા વેલ્સ	૧૯
કૅનેડા	૧૯
ફ્રાન્સ	૧૮
પ્રશિયા...	૧૮
હિન્દુસ્તાન	**૨.૮**

પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ કરાતો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ માણસ દીઠ વાર્ષિક કરાતો ખર્ચ હેઠળ મુજબ છેઃ—

દેશનું નામ	ખર્ચ		દેશનું નામ	ખર્ચ	
	શિલિંગ	પેન્સ		શિલિંગ	પેન્સ
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	૧૬	૦	બેલ્જીયમ	૫	૪
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ	૧૩	૮	નૉર્વે	૫	૧
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૧	૩	ફ્રાન્સ	૪	૧૦
ઇંગ્લાંડ	૧૦	૦	ઑસ્ટ્રિયા	૩	૧½
કૅનેડા	૯	૯	સ્પેઇન	૧	૨
સ્કૉટલૅન્ડ	૯	૭½	રશિયા	૦	૭½
જર્મની	૬	૧૦	ઇટાલી	૧	૭½
આયર્લૅન્ડ	૬	૫	જાપાન	૧	૨
નેધરલૅન્ડ	૬	૪½	સર્વિયા	૧	૨
સ્વીડન	૫	૭	**હિન્દુસ્તાન**	૦	૧

જુદા જુદા દેશમાં કેટલી યુનિવર્સિટીઓ છે તે હેઠળ બતાવેલું છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ...	૩૫૦
જર્મની...	૨૧
ઈંગ્લાંડ ...	૧૧
રશિયા ...	૮
ઑસ્ટ્રિયા	૧૦
ઇટલી ...	૨૧
બેલ્જીયમ	૨૪
હૉલેન્ડ ...	૪૦
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ	૪
સ્વીડન	૨
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	૫

ઉચ્ચ કેળવણીનો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસ દીઠ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ ખરચાતી રકમ હેઠળ આપેલી છે. તે ઉપરથી જણાશે કે ઈંગ્લાંડ ખરચે છે તેનો ૪૦ મો ભાગ પણ હિન્દમાં ખરચાતો નથી.

દેશનું નામ	ખર્ચ	દેશનું નામ	ખર્ચ
	પેન્સ		પેન્સ
ઑસ્ટ્રિયા	૬	નૉર્વે	૪
બેલ્જીયમ	૬	રશિયા	૨
ડેન્માર્ક	૮	સ્પેઇન	૧½
ફ્રાન્સ	૬	સ્વીડન	૬½
જર્મની	૭	સ્વિટઝર્લૅન્ડ	૧૧
યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ	૧૧	યુનાઇટેડ સ્ટેઇટસ	૧૧
ગ્રીસ	૨	હિન્દુસ્તાન	¼
ઇટલી	૩½		

આરોગ્યતા.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની તંદુરસ્તી કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક નથી. પ્લેગ તથા મેલેરિયા એકત્ર થઇને કટ્ટા શત્રુની માફક દેશમાં દાખલ થઇને

પીડા કરે છે. માત્ર પ્લેગથીજ ૮૯,૮૦,૪૦૩ મરણ થાય છે. હિન્દમાં ૧૦૦૦ માણસ દીઠ ૩૦ મરણ થાય છે, જ્યારે ઘણા દેશમાં તો એથી અડધો દર પણ આવતો નથી. બાળ મરણ હજારે ૨૮૦ જેટલા થાય છે. જીંદગીની મુદ્દત લગભગ ૨૩ છે, જે ઇંગ્લાંડમાં તેના કરતાં બમણી અને ન્યુઝીલેન્ડમાં ત્રણ ગણી છે. લગ્નનું પ્રમાણ જો કે સૌથી વિશેષ છે તો પણ જન્મનું પ્રમાણ એટલું વધારે નથી. લોકોની તંદુરસ્તીની આવી શોકજનક સ્થિતિ છતાં, વૈદિક ઉપચારો માટે પૂરતી ગોઠવણો કરવામાં આવી નથી. મદ્રાસમાં દર ૬૦,૦૦૦ માણસો અને દર ૬૦૦ ચોરસ માઇલ દીઠ એકજ દવાખાનું છે. હિન્દીઓની જરૂરીઆતો તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે એ તો દેખીતું છે. આ બીના તરફ રાજ્ય વહિવટ કર્તાઓનું કેટલીક વખત ધ્યાન પણ ખેંચવામાં આવ્યું છે પણ હમેશ મુજબ તેનુ કાંઈ પણ સારૂં પરિણામ આવ્યું નથી.

જન્મ મરણનું પરિમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં જન્મ મરણનું પરિમાણ હેઠળ પ્રમાણે છે :—

દેશનું નામ	દર હજાર દીઠ મરણનું પ્રમાણ.	દર હજાર દીઠ જન્મનું પ્રમાણ.	નોંધ.
બેલ્જીયમ ...	૧૪.૮	૨૨.૬	
ડેન્માર્ક... ...	૧૩.	૨૬.૭	
ફ્રાન્સ	૧૭.૫	૧૯.૦	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું)
જર્મન એમ્પાયર ...	૧૫.૬	૨૮.૩	
હૉલૅન્ડ	૧૨.૩	૨૮.૧	
હંગેરી	૨૩.૩	૩૬.૩	
હિન્દુસ્તાન ...	**૩૦.**	**૩૭**	**(મરણનું પ્રમાણ સૌ. વિષેશ)**
ઇટલી	૧૮.૨	૩૨.૪	
ન્યુઝીલેન્ડ ...	૯.૮	....	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું)
પ્રશિયા ...	૧૫.૫	૨૮.૯	
રૂમાનિયા ...	૨૨.૯	૪૩.૪	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ)
સાર્બયા ...	૨૧.૧	૩૮.૦	
સ્પેઇન... ...	૨૧.૮	૩૨.૦	
યુનાઇટેડ કીંગ્ડમ...	૧૩.૮	૨૩.૯	

આયુષ્ય પ્રમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસના આયુષ્યની થોડા વર્ષ અગાઉ હેઠળ પ્રમાણે ગણત્રી થઈ હતી :—

દેશનું નામ.	પુરૂષનું આયુષ્ય.	સ્ત્રીનું આયુષ્ય.
ઇંગ્લાંડ	૪૪.૧	૪૭.૮
ન્યુઝીલૅન્ડ	૫૪.૪	૫૭.૩
ઇટલી	૪૨.૮	૪૩.૧
ફ્રાન્સ	૪૫.૭	૪૯.૧
બેલ્જીયમ	૪૫.૩	૪૮.૮
પ્રશિયા	૪૨.૧	૪૫.૮
ડેન્માર્ક	૫૦ ૨	૫૪.૭
નૉર્વે	૫૦.૪	૫૪.૧
સ્વીડન	૫૦.૯	૫૩.૬

૩

પગાર તથા નોકરીઓ.

પગાર

હિન્દુસ્તાનમાં ઉંચા દરજ્જાના અમલદારોને જે પગારો આપવામાં આવે છે તે ઘણાજ બેહદ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ જેવો ધનવાન્ દેશ, બીજા દેશોમાં રાજાના જેવું સ્થાન ભોગવતા પોતાના પ્રેસિડન્ટને જે પગાર આપે છે તેના કરતાં પણ વાઇસરૉયને વધારે મળે છે. વાઇસરૉયને દર વર્ષે ૧૬,૭૨૦ પાઉન્ડ મળે છે અને એ રકમ, કાંઈ નહિ તો, ૮૩૬૦ હિન્દીઓની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલી થાય છે. રાજ્ય વહીવટના ઉપરીને એક હજાર પણ માણસની વાર્ષીક આવક જેટલો પગાર આપતો હોય એવો આખી દુનિયામાં કોઈ પણ દેશ નથી. અહીંઆ તો એક સાધારણ પ્રાંતના ગવર્નરને, ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાનને મળે છે તેના કરતાં પણ વધારે આપવામાં આવે છે. હિન્દમાં વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે, નેધરલેન્ડની કેબિનેટના પ્રધાનના પગાર કરતાં પાંચગણો અને ઈટલીના પ્રધાનના પગાર કરતાં લગભગ દસ ગણો થાય છે. સરકારના “ અંગ દેવતાઓ ” જેઓ ખાતાંઓનું ઉપરીપણું ભોગવે છે તેમને પણ એટલાજ મોટા પગારો મળે છે. હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટના ઉપરીને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સના એવાજ અમલદારના પગાર કરતાં ઓછામાં ઓછો ત્રણ ગણો થાય છે. વળી, આ બધી ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓ તો ગોરા લોકોનેજ માટે ખાસ રાખી મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે આ ઉંચી નોકરીઓના બેસુમાર પગારો હોય છે, ત્યારે નીચા દરજ્જાની નોકરીઓ જે મહેરબાનીની રાહે હિન્દીઓને અપાય છે તેનો, નિર્વાહ જેટલો પણ પુરતો પગાર હોતો નથી. દાખલા તરીકે જ્યારે એજ્યુકેશનના (કેળવણી ખાતાંના) મેમ્બરને દર વર્ષે લગભગ ૫૩૩૩ પાઉંડ આપવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રાથમિક શાળાના એક શિક્ષકનો સરેરાસ પગાર ૧૦ પાઉંડ કરતાં ભાગ્યેજ વધારે હોય છે. બીજા કોઇ પણ દેશમાં, ઉપરી--ઓને આટલા હદ બહારના પગારો અને હલકા દરજ્જાવાલાને એકદમ ઓછા પગારોની આશ્ચર્યકારક વિરૂદ્ધતા બીજા કોઈ પણ દેશમાં જોવામાં

આવતી નથી, એ કહેવાની શું અગત્યતા રહે છે વારૂ? પગારોના આ અમર્યાદ પ્રમાણથી લોકોનો કચ્ચરઘાણ નીકળી જાય છે ત્યારે, ઉંચા દરજ્જાની નોકરીમાંથી તેમને બાતલ રાખવાની પદ્ધતિ, તેમના માનસિક વિકાસને દાબી દેય છે, તેમની જીવન શક્તિને શોષી લેય છે અને તેમની પરતંત્રતાની લાગણીમાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ ગેરવ્યાજબી પદ્ધતિનો અંત આવશે ત્યારે ઈંગ્લાંડ અને હિન્દ બેઉ માટે તે એક માંગલિક દિવસ ગણાશે.

રાજ્યવહિવટના ઉપરીઓના પગાર.

હેઠળના કોઠામાં જુદા જુદા દેશમાં રાજ્ય ચલાવતા ઉપરીઓના પગારો આપેલા છે. તે ઉપરથી જણાશે કે છ રાજ્ય (ફિલિપાઈન, પોર્ટુગલ ચિલે, જાપાન, ઈટલી તથા નેધર્લેન્ડસ) ના ઉપરીઓના એકત્ર પગાર કરતાં પણ વાઇસરૉયને વધારે મળે છે. યુનાઇટેડ કિંગ્ડમના વડા પ્રધાનને વાઇસરૉયના પગારનો ત્રીજો ભાગ પણ મળતો નથી.

રાજ્યવહિવટના ઉપરીઓ.	વાર્ષિક પગાર.
	પાઉંડ.
હિન્દુસ્તાન, વાઇસરૉય	**૧૬,૭૨૦**
અમેરિકા, પ્રેસિડેન્ટ	૧૫,૬૨૫
ઑસ્ટ્રેલિયા, ગવર્નર–જનરલ. ...	૧૦,૦૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકા, ગવર્નર–જનરલ	૧૦,૦૦૦
સીલોન, ગવર્નર	૬,૪૦૦
આર્જેંટાઇન, પ્રેસિડન્ટ	૬,૦૦૦
યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ, પ્રાઇમ મિનસ્ટર	૫,૦૦૦
પેરૂ, પ્રેસિડન્ટ	૪,૮૦૦
જીબ્રાલ્ટર, ગવર્નર	૪,૫૦૦
ફિલિપાઇન્સ, ગવર્નર	૩,૭૫૦
પોર્ટુગાલ, પ્રેસિડન્ટ	૨,૬૦૦
ચિલે, પ્રેસિડન્ટ	૨,૦૬૨
જાપાન, પ્રાઇમિમિનિસ્ટર	૧,૨૩૧
ઇટલી, પ્રાઇમમિનસ્ટર	૧,૦૦૦
નેધર્લેન્ડસ, પ્રાઇમિમિનિસ્ટર	૧,૦૦૦

આવક તથા પગારો.

હેઠળના કોઠામાં જુદા જુદા રાજ્યના ઉપરીઓના પગારો, ત્યાંના લોકોની સરેરાસ વાર્ષિક આવકના રૂપમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાશે કે, જ્યારે ફ્રાંસના પ્રેસિડન્ટને ૮૫૮ ફ્રેંચોની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર મળે છે, ત્યારે હિન્દના વાઇસરૉયને ઓછામાં ઓછા ૮૩૬૦ હિન્દીની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપવામાં આવે છે. લાખો લોકો ભૂખે મરી જાય છે તો પણ પગારનું આવું અમર્યાદ ધોરણ ચાલુ રખાતું જાય છે એ હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યવહિવટનું શોકજનક દૃશ્ય છે.

આવક તથા પગારો.

હિન્દુસ્તાન ...	વાઇસરૉયનો	વા.	પ.–	૮૩૬૦	લોકોની	આવક	જેટલો
ફ્રાંસ	પ્રેસિડન્ટનો	,,	,,	૮૫૮	,,	,,	,,
ઑસ્ટ્રેલિયા ...	ગવર્નર જનરલનો	,,	,,	૨૫૦	,,	,,	,,
પોર્ટુગલ ...	પ્રેસિડન્ડનો	,,	,,	૨૦૦	,,	,,	,,
ઇંગ્લાંડ ...	વડા પ્રધાનનો	,,	,,	૧૨૫	,,	,,	,,
ઇટલી ...	,,	,,	,,	૮૩	,,	,,	,,

પ્રધાનોના પગારો.

વાઇસરૉયની કારોબાર સભાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સના કેબિનેટ મિનિસ્ટરના પગાર કરતાં બમણો અને જાપાનના કેબિનેટ મિનિસ્ટરના પગાર કરતાં લગભગ સાત ગણો થાય છે. જુદા જુદા દેશના પ્રધાનોના પગારની હેઠળ જણાવેલી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે વરિષ્ઠ કારોબ.ર સભાના સભાસદને, ઈંગ્લાંડનાં કેબિનેટ મિનિસ્ટર કરતાં પણ વધારે પગાર મળે છે.

પ્રધાનોના પગારો.

દેશનું નામ.	વાર્ષિક પગારો.
હિંદુસ્તાનના વરિષ્ઠ કારોબાર સભાના સભાસદને	**૫,૩૩૩**
ઈંગ્લાંડના, કેબિનેટમિનિસ્ટરને	૫,૦૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકા, ,, ...	૨,૫૦૧
યુનાઈટેડ સ્ટેઈટસ ,, ...	૨,૫૦૦
કૅનેડા, ,, ...	૧,૪૫૩
નેધર્લેન્ડ્સ ,, ...	૧,૦૦૦
જાપાન ,, ...	૮૨૧
ઈટલી પહેલા વર્ગના ,, ...	૬૦૦
ઈટલી બીજા ,, ,, ...	૪૮૦

ખાતાંઓને લગતા પગારો.

ખાતાંઓના સંબંધમાં જોઈશું તો તેમાં પણ એટલુંજ ઉડાઉપણું નજરે પડે છે. હિન્દમાં કૉમર્સ ડિપાર્ટમેન્ટના ઉપરીને, ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકાના તેજ અમલદારના એકત્ર પગાર કરતાં પણ વધારે મળે છે. હેઠળના કોઠામાં કેટલાક દેશના ખાતાંના ઉપરી ઓના વાર્ષીક પગારો આપેલા છે:—

ખાતાંના ઉપરીઓના પગારો.

દેશનું નામ	પોસ્ટ	એજ્યુકેશન (કેળવણી)	કૉમર્સ
	પાઉન્ડ	પાઉન્ડ	પાઉન્ડ
હિંદુસ્તાન ...	**૩,૨૦૦**	**૨૪૦૦**	**૩,૨૦૦**
ઈંગ્લાંડ ...	૨,૫૦૦	૧૮૦૦	૨,૦૦૦
ઑસ્ટ્રેલીયા ...	૧,૦૦૦	... ...	૧,૨૦૦
સ્કૉટલૅન્ડ ...	૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦	૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦	... ...
યુનાઈટેડસ્ટેઈટ્સ ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨
કૅનેડા	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો તથા કોન્સ્ટેબલોના પગારો, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો તથા કોન્સ્ટેબલોને સરેરાશ વાર્ષિક પગાર શું મળે છે તે કેટલાક દેશના સંબંધમાં હેઠળ બતાવેલું છેઃ—

દેશનું નામ	શિક્ષકનો પગાર	કોન્સ્ટેબલનો પગાર
	પાઉંડ	પાઉંડ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૩૧૨	૨૧૯
ઇંગ્લાંડ	૧૦૦	...
ઑસ્ટ્રિયા	૩૬	...
જાપાન	૩૧	૧૬
પોર્ટુગલ	૨૦	...
હિંદ	૧૦	૮

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો.

વડોદરાના રાજ્યની સાથે સરખાવતાં પણ પગારોમાં એટલીજ અસમાનતા માલમ પડે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની પ્રાંતિક કારોબાર સભાના એક સાધારણ સભાસદને પણ, વડોદરાના વડા પ્રધાન (દિવાન) ને મળે છે તેના કરતાં વધારે મળે છે. હિન્દમાં સ્થાનિક સરકારના એજ્યુકેશન સેક્રેટરીને વડોદરા રાજ્યના એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરને મળે છે તેના કરતાં બમણો પગાર મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને પણ, વડોદરાના મિનિસ્ટર ઑફ એજ્યુકેશન કરતાં વધારે મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના વડા જડ્જને, વડોદરાના વડા જડ્જના પગારના ત્રણ ગણા કરતાં પણ વધારે મળે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ તથા ન્હાના જડ્જોને, વડોદરાના એજ અમલદારોને મળે છે તેના કરતાં વધારે મળે છે. બીજા ખાતાંઓમાં પણ એવીજ વિલક્ષણતા માલમ પડશે. હેઠળ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો આપેલા છેઃ—

વડોદરાના તથા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પગારો.

હોદ્દો	બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં માસિક પગાર રૂપિયા	વડોદરા રાજ્યમાં માસિક પગાર રૂપિયા
ગવર્નરની કાઉન્સિલના સભાસદને	૫૩૩૩	૩૦૦૦ થી ૫૦૦૦ (વડા પ્રધાનને) ૧૦૦૦ અને તેથી ઉપર (નાયબ દિવાનને)
ચીફ જસ્ટીસને	૫૦૦૦	૧૫૫૦
પોલિસ ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ	૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦	૧૩૦૦
ચીફ એન્જીનીયર	૨૫૦૦ થી ૨૭૦૦	૯૦૦ અને તેથી ઉપર
ડિરેક્ટર ઑફ એજ્યુકેશન	૧૨૫૦ થી ૨૫૦૦	૧૦૦૦ (એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરને)
સર્વેયર જનરલ	૩૧૮૭	૯૦૦

હિન્દીઓ તથા સરકારી નોકરીઓ.

હિન્દીઓનું નસીબ પોતાના દેશમાં " લાકડાં કાપનારાં તથા પાણી ખેંચનારા " તરીકેનું છે. ઉંચા દરજ્જાની સઘળી નોકરીઓનો ઇજારો પરદેશીઓએ રાખેલો છે. સનદી નોકરીમાં પણ હિન્દીઓને જાણે ટુકડાઓજ નાંખવામાં આવે છે. હિન્દી સનદી નોકરીમાં માસિક રૂ. ૮૦૦ ના તથા તેથી વધારે પગારની ૭૭૨ જગ્યાઓ છે. એમાંની ભાગ્યેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂા. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂા. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે જેમાંની ૨૫૦૦ કરતાં પણ વધારે બિન હિન્દીઓને આપવામાં આવે છે અને માત્ર પાંચ ટકા જેટલી હિન્દીઓને અપાય છે એગ્રિકલ્ચરલ તથા સિવિલ વેટરિનરી ખાતાંમાં પણ રૂા. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની ૧૫૦ જગ્યાઓ છે એમાંની એક પણ હિન્દીઓને આપવામાં આવતી નથી. સર્વે (માપણી) ખાતાંમાં પણ રૂા. ૫૦૦ ના પગારનો એક પણ હિન્દી નથી. માઇનસ, પાઇલટ, મિંટ, ઍસે તથા બૉઇલર ડિપાર્ટમેન્ટમાં પણ રૂા. ૨૦૦ ના પગારનો કોઈ હિંદી નથી. પરંતુ દોઢ પાઉંડના ઉદારતા ભરેલા પગારની જગ્યાઓ હિંદના પુત્રો માટે રહેમ કૃપાથી ખુલ્લી મુકવામાં આવી છે.

રૂા. ૨૦૦ અને તેથી વધારે (પણ રૂા. ૫૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓ હેઠળ બતાવેલા પ્રમાણમાં છે:—

રૂા. ૨૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાંનુ નામ	યુરોપિયનો તથાં એંગ્લોઇંડિયનોની સંખ્યા	હિંદીઓ તથા બર્મનો	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે તે
૧ એગ્રિકલ્ચર (ખેતીવાડી)	૬૨	૫૦	૪૫
૨ સિવિલવેટરિનરી	૩૮	૧૪	૨૭
૩ કસ્ટમ્સ	૨૧૯	૨૭	૧૧
૪ પોલિસ	૯૦૮	૪૫૦	૩૩
૫ કેળવણી	૩૩૪	૪૯૩	૬૦
૬ આઇ. સી. એસ.	૧૩૦૮	૬૩	૫
૭ રેલ્વે	૪૦૨	૪૫	૧૦
૮ પોસ્ટ	૧૪૫	૧૩૨	૪૮
૯ જાહેર બાંધકામ	૬૮૮	૩૭૮	૩૫

રૂા. ૫૦૦ અને તેથી વધારે (પણ ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની કેટલીક નોકરીમાં હિંદીઓ હેઠળ બતાવેલા પ્રમાણમાં છે:—

રૂા. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇંડિયનો	હિન્દીઓ તથા બર્મનો	કુલસેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે ને
૧ ખેતીવાડી	૫૦	...	...
૨ સિવીલ વેટરિનરી	૩૨	...	...
૩ કસ્ટમ્સ	૩૪	૩	૮
૪ પોલીસ	૫૦૭	૨૮	૫
૫ કેળવણી	૨૨૩	૪૫	૧૭
૬ આઈ સી. એસ.	૧૨	૫૯	૫
૭ રેલ્વે	૨	૧૯	૬
૮ પોસ્ટ	૪૧	૫	૧૧
૯ જાહેર બાંધકામ	૪૯૩	૮૫	૧૫

રૂ. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની કેટલાંક સિવિલ ખાતાંની નોકરીઓમાં હિન્દીઓ હેઠળ બતાવેલા પ્રમાણમાં છે.

રૂ. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇંડિયનો	હિંદીઓ તથા બર્મનો	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે તે
૧ ખેતીવાડી	૩૦	...	...
૨ સિવિલ વેટરિનરી	૧૩	...	...
૩ કસ્ટમ્સ	૧૦	૧	૯
૪ પોલીસ	૨૬૬	૩	.૧..
૫ કેળવણી	૯૧	૨	૨
૬ આઈ. સી. એસ.	૭૪૩	૨૯	૪
૭ રેલ્વે	૧૭૨	૧૧	૬
૮ પોસ્ટ	૨૫	૨	૭
૯ જાહેર બાંધકામ	૨૬૨	૪૫	૧૫

ઉપસંહાર

અગાઉના પાનામાં જણાવેલા આંકડાઓ ને ટુંક નોંધોથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાશે કે હિંદનો જનસમાજ, કંગાળ આરોગ્ય સ્થિતિ, ગાઢ અજ્ઞાનતા અને શોકજનક દારિદ્રમાં પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યો છે અને એ સર્વ ઉપરાંત, પરદેશી રાજ્ય વહિવટનો બેસુમાર ખર્ચ તેમને મારી નાંખે છે. ખેતીવાડી પડી ભાંગી છે, વેપાર તદ્દન થોડો થઇ ગયો છે, અને ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓમાંથી લોકોને બાતલ રાખવાથી તેમનું બુદ્ધિ ચાતુર્ય નષ્ટ પામતું જાય છે. બ્રિટિશ રાજ્યની પિતૃતુલ્ય બરદાસ હેઠળ હિંદના લોકોની આવી હૃદયભેદક સ્થિતિ છે.

વિધિની એ એક વિચિત્ર લીલા છે કે, હિંદી અમલદાર વર્ગ જે વિરૂદ્ધ ટીકા તરફ નાખુશી બતાવે છે તેમણે, આ વસ્તુસ્થિતિ સામે ફરિયાદ કરવાની તથા મજબૂત વાંધો ઉઠાવવાની હિંમત કરનાર નિડર

પુરૂષોને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા છે, તેમના પર પ્રતિબંધો મૂક્યા છે અથવા તો તેમને દેશનિકાલ કર્યા છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે મહાન્ અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે. જો એ લાગણીમાં વૃદ્ધિ થવા દેવામાં આવે તો ઇંગ્લાંડ અને હિંદ બેઉમાટે એક અનિષ્ટ દિવસ આવશે. હિંદનું હિત થોડાક ગોરાઓના હાથમાં સોંપવાની પદ્ધતિ સત્વર બંધ થવી જોઇએ અને હિંદના પુત્રોને આત્મનિર્ણય અને આત્મશાસનનો સંપૂર્ણ હક આપવો જોઇએ. રાષ્ટ્રિય પ્રગતિની બાબતમાં હિન્દ હાલ અપમાન ભરેલી રીતે પછાત છે અને માત્ર સ્વરાજ્યથીજ દુનિયાની શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓના જેવી સ્થિતિ ભોગવવાને તે સમર્થ થશે.

હોમ રૂલ લીગ.

તમે કેમ મદદ કરશો ?

૧. હોમ રૂલ યાને સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો.

૨. હોમ રૂલ સંબંધી સાહિત્ય તમારા ગામના લોકોમાં વહેંચો, તમારાથી બને તેટલું સાહિત્ય ખરીદ કરો, અને જો તમારામાં ખરીદવાની શક્તિ નહિ હોય, તો અમે તમને મફત મોકલીશું.

૩. બને ત્યારે હોમ રૂલ સંબંધી વાતો કરો, અને જો તે માટે તક નહિ મળે તો તક ઉભી કરો.

૪. તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને કેળવણી આપો કે જેથી કરીને તેઓ તમારી સાથે દેશને માટે ખુશીથી ભોગ આપવાને તૈયાર થાય.

૫. તમારા મિત્રોને એકઠા કરી, તેમની સાથે સ્વરાજ્ય સંબંધી અનેક પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા ચલાવો. તમારા નાના મંડળમાંથી હોમ રૂલ લીગની શાખા ઉભી થશે.

૬. ન્યુ ઇન્ડિયા કે બીજા કોઈ સારા રાષ્ટ્રીય છાપાને માટે ઘરાક મેળવો.

૭. તમારા ગામ કે શહેરની સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન આપો, તેમાં શું સુધારા કરવા જેવા છે, તથા થઈ શકે એમ છે, તેનો વિચાર કરી કાઉન્સિલ કે લૉર્ડ ઉપરના તમારા પ્રતિનિધિને તે સંબંધી સૂચના કરો.

૮. તમારા ગામની કૉંગ્રેસ કમિટીના સભાસદ થાઓ અને તેની સભામાં નિયમિત રીતે હાજર રહો.

૯. નૅશનલ કૉંગ્રેસની વાર્ષિક સભામાં હાજર રહેવાને માટે જરૂરની રકમ બચાવવાની કોશેશ કરો.

૧૦. હોમ રૂલ લીગના ફંડને માટે એક નાની રકમ પણ નિયમિત રીતે મોકલતા રહો.

૧૧. તમે બીજે ગામ જાઓ તો ત્યાંના હોમ રૂલ લીગની મુલાકાત લો. જો ત્યાં હોમ રૂલ લીગની શાખા નહિ હો તો તે સ્થાપવામાં મદદ કરો. શાખા ઉભી કરવાને માટે ત્રણ સભાસદો બસ છે. તમારી સાથે સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય લઈ જઇ વહેંચો.

ટૂંકમાં

હિન્દને માટે હોમ રૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવાની કાયદેસર હીલચાલને તમારાથી બને તેટલી મદદ આપો.